

4. Мисько О. Н. Международная экономическая интеграция / Мисько О. Н. – СПб. : Университет ИТМО, 2015. – С. 9.

5. Ченцов В. В. Механізми державного управління митною справою : монографія / В. В. Ченцов ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр., Акад. митної служби України. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2012. – 491 с.

6. Bedjaoui M. International law: Achievements and Prospects [Електронний ресурс] / Bedjaoui M. – Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 1991. – 1000 p. – Режим доступу : <https://books.google.co.uk/books?id=jrTsNTzcY7EC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

7. Клян Ф. Г. Міжнародно-правове регулювання переміщення товарів через митний кордон : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 “Міжнародне право” / Ф. Г. Клян. – К., 2011. – 197 с.

8. Міжнародна економіка : підручник / за ред. А. О. Задой, В. М. Тарасевича. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – С. 362.

9. Яковюк І. Теоретичні основи європейської інтеграції [Електронний ресурс] / Яковюк І. – Режим доступу : <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/63681/59179>

10. Митний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>

11. Письмаченко Л. Державне управління зовнішньоторговельною діяльністю в Україні: регулювання та контроль : монографія / Л. Письмаченко. – К., 2008.

12. Марракешська угода про створення СОТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wto.gost.ru/wps/portal/content?WCM_GLOBAL_CONTEXT=wto/wto/wto/marrakeshagreement

УДК 338.246.025.2:339.56(477)

Г. Ю. Разумей, кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного управління та митного адміністрування Університету митної справи та фінансів
М. М. Разумей, головний державний інспектор відділу моніторингу ризикових операцій Дніпропетровської митниці ДФСУ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ У СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ ЗАСОБАМИ ІНТЕГРОВАНОГО УПРАВЛІННЯ КОРДОНАМИ

Розглянуто особливості використання засобів інтегрованого управління кордонами з метою забезпечення безпеки у сфері зовнішньої торгівлі України. Акцентовано увагу на інноваційних технологіях побудови “інтелектуального кордону”. Запропоновано шляхи підвищення ефективності забезпечення зовнішньоторговельної безпеки України в умовах євроінтеграції.

Ключові слова: зовнішньоторговельна безпека держави; інтегроване управління кордонами; інтелектуальний кордон; міжнародні стандарти безпеки; обмін даними; електронна митниця.

© Г. Ю. Разумей, М. М. Разумей, 2016

The article deals with the features of using the means of integrated border management to ensure the security of foreign trade of Ukraine. The attention is focused on innovative technologies to develop an “intelligent border”. It is proposed the ways to improve the efficiency of ensuring the security of foreign trade of Ukraine in terms of European integration.

Key words: foreign trade security; integrated border management; intelligent border; international safety standards; data exchange; electronic customs.

Постановка проблеми. Актуальність питань щодо забезпечення зовнішньоторговельної безпеки України саме у контексті інтегрованого управління кордонами не піддається сумніву, адже коли, з одного боку, кордони стають достатньо умовними зі стрімким розвитком транскордонної діяльності та міжнародної торгівлі, а з іншого – виникає загроза порушення їх стабільності, саме інтегрований і скоординований підхід до забезпечення безпеки кордонів та країн має займати ключове місце у державному управлінні.

За цих умов постають нові цілі й завдання, які державні органи раніше не виконували або ж виконували самостійно в досить вузьких рамках. Між цими цілями й завданнями виникають нові зв'язки, зокрема у сфері міжнародної співпраці, формуються нові й удосконалюються наявні механізми державного управління національною безпекою [1, 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми державного управління у сфері зовнішньоекономічної діяльності, в тому числі зовнішньоторговельних відносин, розглядаються у наукових працях О. Борисенко, О. Гребельника, Б. Данилишина, А. Кредісова, Л. Пісьмаченко та багатьох інших. Проте більшість праць зазначених вчених присвячена розгляду загальнотеоретичних і методологічних питань, що стосуються економічних або правових проблем державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Чинники та умови забезпечення безпеки у сфері зовнішньої торгівлі, аналіз загроз зовнішньоторговельній безпеці держави стали об'єктами досліджень таких вітчизняних і зарубіжних учених, як: Л. Абалкін, А. Барановський, В. Геєць, С. Мочерний, В. Мунтіян, Г. Пастернак-Таранушенко, С. Пирожков та ін. Проте поза увагою дослідників залишається розгляд впливу засобів інтегрованого управління кордонами на забезпечення безпеки у сфері зовнішньої торгівлі України.

Мета статті – аналіз особливостей використання засобів інтегрованого управління кордонами з метою забезпечення безпеки у сфері зовнішньої торгівлі України в умовах євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу. Як підкреслює П. В. Пашко [2, 90–91], глобалізація не скорочує, а переглядає роль держави та її відповідальність на національному, регіональному й міжнародному рівнях, потребуючи нового підходу до управління рухом товарів через міжнародні торговельні ланцюги постачань і через кордони, що зумовлює необхідність розвитку нового стратегічного напрямку діяльності митниці.

Завдання митниці у XXI ст. полягає в контролі за рухом товарів, забезпеченні безпеки національних інтересів держави та наповненні державної скарбниці [3], тобто забезпеченні митної та зовнішньоторговельної безпеки держави. Ключові цілі мають досягатися за дотримання державної політики й законів, що застосовуються під час перетину кордону товарами й орієнтовані на захист митних інтересів держави, боротьбу з контрабандою та порушеннями митних правил, захист державного кордону та сприяння законній торгівлі, тобто забезпечення митної безпеки держави.

Митна безпека, яка тісно пов'язана із зовнішньоторговельною безпекою, своєю чергою, характеризується певними показниками, на основі яких розраховуються критерії її оцінювання. До таких показників можна зарахувати стан захищеності митних кордонів; частку перерахованих митними органами до державного бюджету податків і зборів у загальному обсязі доходів бюджету; простоту організації міжнародної торгівлі; рівень оновлення інформаційних технологій; повноту митного оформлення та застосування митних процедур; стан урахування певних загроз і викликів під час здійснення митного оформлення; параметри результатів контролю та врахування ризиків; параметри товаро- та пасажиропотоку через митний кордон; параметри організації навчання персоналу й управління ним; рівень упровадження інновацій і використання сучасних технічних засобів тощо [4, 22].

При цьому одним із ключових обов'язків держави є управління кордонами, адже забезпечення безпеки кордону – одна з найперших функцій держави [2, 91]. Виконання цієї функції у сучасному світі важливе, ніж будь-коли. Держави усвідомлюють, що міжнародна торгівля та економічна інтеграція актуалізують нові глобальні завдання безпеки.

Саме усвідомлення важливості даної функції держави лягло в основу прийняття у 2010 р. Концепції інтегрованого управління кордонами (далі – Концепція), яка, враховуючи нові виклики, була переглянута у 2015 р. [5].

З урахуванням обсягу зобов'язань, узятих Україною в рамках виконання Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України та імплементації Порядку денного асоціації між Україною та ЄС, метою Концепції, яка розрахована до 2020 р., визначено підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері безпеки державного кордону, запровадження європейських стандартів інтегрованого управління кордонами.

Основними проблемами у сфері інтегрованого управління кордонами визнано такі:

- поява нових видів загроз, зокрема агресивні дії Російської Федерації на сході України, тимчасова окупація нею території Автономної Республіки Крим, а також загострення міграційної кризи в державах – членах ЄС, що межують з Україною;

- незавершеність здійснення заходів щодо договірно-правового оформлення державного кордону;

- нагальна потреба в імплементації європейських стандартів здійснення прикордонного, митного та інших видів державного контролю на державному кордоні;

- необхідність удосконалення міжвідомчого та міжнародного співробітництва, запровадження спільного контролю осіб, транспортних засобів і вантажів у пунктах пропуску через державний кордон, організації спільного патрулювання державного кордону [5].

Термін “інтегроване управління кордонами” має досить коротку історію, котра бере свій початок від середини 90-х рр. минулого століття. Нині він є найпоширенішою ключовою складовою численних проектів у галузі безпеки кордонів. Це пов'язано з необхідністю гнучкої адаптації до швидких змін навколишнього середовища, підвищення ефективності протидії сучасним викликам і загрозам, зниження рівня вразливості національних і регіональних систем прикордонної безпеки.

Насамперед інтегрований підхід до управління кордонами передбачає:

- забезпечення охорони державного кордону, пропуску в установленому порядку через державний кордон осіб, транспортних засобів і вантажів, провадження інформаційної та оперативного-розшукової діяльності, проведення аналізу ризиків та здійснення запобіжних заходів;

- провадження суб'єктами інтегрованого управління кордонами діяльності із запобігання, виявлення, розкриття (розслідування) транскордонних злочинів;

- координацію діяльності компетентних державних органів із забезпечення безпеки і відкритості державного кордону;
- розвиток міжнародного, прикордонного та міжвідомчого співробітництва;
- забезпечення належного функціонування і вдосконалення чотирирівневої системи контролю за в'їздом і перебуванням в Україні іноземців та осіб без громадянства.

Концепція визначила суб'єктами інтегрованого управління кордонами Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, Мінінфраструктури, Міноборони, Службу безпеки України, Адміністрацію Держприкордонслужби, Державну фіскальну службу України, Державну міграційну службу України, Національну поліцію, Національну гвардію та інші компетентні органи державної влади.

Забезпечення співробітництва та координації діяльності суб'єктів інтегрованого управління кордонами передбачало створення міжвідомчої робочої групи з координації їхньої діяльності, проведення моніторингу обстановки на державному кордоні, оцінювання загроз і ризиків у сфері безпеки державного кордону та ефективності інтегрованого управління кордонами, підготовку програм і планів заходів щодо посилення його охорони, облаштування пунктів пропуску через державний кордон, кадрове, фінансове, матеріальне, технічне, інформаційне забезпечення суб'єктів інтегрованого управління кордонами.

Низка заходів щодо інтегрованого управління кордонами стосується безпосередньо забезпечення зовнішньоторговельної безпеки держави, а саме:

- вдосконалення порядку взаємодії органів державної влади з питань забезпечення контролю за безпекою та якістю товарів, що ввозяться на митну територію України, зокрема створення системи попереднього документального контролю товарів у пунктах пропуску через державний кордон;

- виконання міжнародних договорів і програм протидії організованій злочинності на державному кордоні, укладення нових міжнародних договорів, зокрема щодо забезпечення обміну інформацією про товари і транспортні засоби, що переміщуються у пунктах пропуску через державний кордон;

- удосконалення системи пропуску осіб, транспортних засобів і вантажів у пунктах пропуску через державний кордон, зокрема зменшення кількості контрольних органів у пунктах пропуску через державний кордон, забезпечення дотримання принципу вибіркової під час здійснення прикордонного та митного контролю, посилення митного контролю після випуску товарів у вільний обіг, забезпечення електронного декларування товарів, організації процедур здійснення митного контролю з урахуванням європейських стандартів, запровадження системи управління рухом транспортних засобів за принципом "єдиного вікна" в міжнародних пунктах пропуску через державний кордон для автомобільного сполучення.

Для практичного втілення зазначених змін розроблено План заходів щодо реалізації Концепції інтегрованого управління кордонами [6], який установлює відповідальні органи і терміни виконання за кожний зі шляхів розв'язання проблеми інтегрованого управління кордонами.

Інтегроване управління кордонами містить чотири взаємопов'язані рівні:

- 1) міжнародний – механізми виконання міжнародних конвенцій з питань безпеки, гарантування прав людини, налагодження співробітництва з державами, які не мають спільного кордону з Україною;

2) міждержавний – механізми прикордонного співробітництва з державами, котрі межують з Україною, укладання й реалізації міждержавних договорів та угод з прикордонних питань, зокрема базових: про державний кордон, про режим спільного кордону, щодо взаємних поїздок громадян, про спільний прикордонний контроль, інформаційне співробітництво тощо;

3) національний – механізми формування та реалізація прикордонної політики;

4) прикордонний – механізми співробітництва суб'єктів інтегрованого управління кордоном з метою його охорони, дотримання режиму кордону та прикордонного режиму [1, 5].

Погоджуємося з М. Литвином, що основною метою запровадження інтегрованої системи охорони державного кордону має бути створення інтелектуального кордону, тобто формування системи його охорони на основі новітніх технологій збирання та опрацювання інформації, технічних засобів дистанційного контролю і спостереження, активного застосування малої авіації, нових форм і способів несення служби [1, 4].

Тому особливу увагу під час реалізації Концепції необхідно приділяти інформаційно-аналітичному забезпеченню та мотиваційній складовій інтегрованого управління кордонами.

Відповідно до Порядку обміну інформаційно-аналітичними матеріалами між суб'єктами інтегрованого управління кордонами [7], між Адміністрацією Державної прикордонної служби України, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством закордонних справ України, Міністерством інфраструктури України, Державною міграційною службою України, Службою безпеки України, Державною фіскальною службою України відбувається обмін даними контактними підрозділами на міжвідомчому рівні через віртуальний контактний аналітичний центр, основні завдання якого такі:

- розроблення нових підходів до інтегрованого управління кордонами;
- опрацювання пропозицій з удосконалення механізмів співпраці між суб'єктами інтегрованого управління кордонами;
- обмін відкритою статистичною та аналітичною інформацією у сфері безпеки державного кордону в строки та за формами, погодженими Сторонами;
- проведення спільних аналітичних досліджень з оцінювання загроз і ризиків у сфері безпеки державного кордону та ефективності інтегрованого управління кордонами;
- вироблення пропозицій щодо конкретних кроків для налагодження міжвідомчого обміну інформацією між суб'єктами інтегрованого управління кордонами та винесення цих пропозицій на розгляд керівників відповідних органів, зокрема з метою реалізації вимог Концепції інтегрованого управління кордонами щодо створення єдиного інформаційного простору.

Ще однією важливою рисою інтегрованого прикордонного менеджменту є забезпечення професіоналізації та добросовісності працівників служб і відомств. Слід зазначити, що на посадових осіб митниць поширюється Кодекс поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить управління кордонами [8], норми якого також застосовуються військовослужбовцями, державними службовцями, працівниками Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства закордонних справ України, Державної фіскальної служби України, Державної міграційної служби України, Державної прикордонної служби України з метою розширення співробітництва і посилення відповідальності у сфері управління кордонами відповідно до Концепції інтегрованого управління кордонами.

Крім того, у 2011 р. Україна підписала з Євросоюзом Угоду про фінансування програми “Підтримка секторальної політики управління кордоном в Україні” [9], яка охоплює пріоритетні напрями роботи у сфері безпеки кордонів і спрощення процедур. Програма розрахована на 6 років із загальною вартістю проекту 66 млн євро (бюджетна підтримка – 60 млн євро і технічна допомога – 6 млн євро). Головними виконавцями програми є Державна прикордонна і Державна фіскальна служби України.

У напрямі митної складової досягнуто таких індикаторів Програми [9].

1. Упровадження системи митного контролю, яка базується на аналізі ризиків і митному постаудиті, завдяки чому кількість фізичних оглядів скоротиться і становитиме максимум 5 % від загальної кількості митних декларацій (у 2013 р. відсоток проведення митних оглядів становив 3,44 %).

2. Поліпшення становища України у рейтингу Світового банку “Торгівля через кордони”: внаслідок упровадження нового Митного кодексу та вжиття організаційних заходів у звіті “Ведення бізнесу-2014” Світовий банк відзначив як факт проведення реформи в митній сфері, так і те, що вона привела до скорочення часу оформлення митних декларацій і зменшення відсотка товарів, що підлягають митному огляду.

3. Виконання у повному обсязі стратегії “Електронна митниця”, яка дозволить створити електронне (“безпаперове”) середовище для торговців відповідно до Програми ЄС щодо інформаційно-комунікаційних технологій у митній сфері.

4. Скорочення часу очікування на державному кордоні для транспортних засобів і пасажирів (завдяки модернізованій інфраструктурі та скоординованому контролю): станом на кінець 2013 р. показник скорочення часу становив 41 % з установленим індикатором у 33 %.

5. Створення міжвідомчої телекомунікаційної оперативної (24 години на добу 7 днів на тиждень) мережі як мінімум на 30 стратегічно важливих міжнародних пунктах перетину кордону.

Своєю чергою, ефективне управління кордонами потребує вдосконалення співпраці з відповідними міжнародними організаціями, зокрема з Європейською агенцією з питань управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав – членів Європейського Союзу (далі – FRONTEX), Інтерполом, Європолом та іншими міжнародними правоохоронними установами, Всесвітньою митною організацією та Місією Європейської комісії з надання допомоги в питаннях кордону в Україні та Республіці Молдова.

FRONTEX створено згідно з Регламентом Ради ЄС від 26.10.2004 № 2007/2004 (зі змінами, внесеними Регламентом Ради ЄС від 25.10.2011 № 1168/2011) у відповідь на необхідність удосконалення інтегрованого управління на зовнішніх кордонах Європейського Союзу. Агенція почала функціонувати з 1 травня 2005 р. як спеціальний і незалежний орган, завдання якого координувати оперативне співробітництво між державами – членами ЄС [10, 236–237].

Основні завдання FRONTEX: координація оперативного співробітництва між державами-членами в управлінні зовнішніми кордонами; проведення спільних операцій на зовнішніх сухопутних, морських і повітряних кордонах; підготовка персоналу прикордонних служб; аналіз ризиків – збирання та аналіз інформації щодо ситуації на зовнішніх кордонах, розробка спільної інтегрованої моделі оцінювання ризиків і підготовка оцінювання загальних і конкретних ризиків; забезпечення швидкого реагування –

створення європейських прикордонних команд і використання загальної бази технічного устаткування; сприяння державам – членам ЄС в організації спільних операцій масового напливу і повернення нелегальних мігрантів; формування інформаційних систем і спільного інформаційного простору тощо.

Місія Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні (далі – EUBAM) розпочала свою діяльність наприкінці 2005 р. у відповідь на спільне звернення Президентів Республіки Молдови та України до Європейської комісії. На молдавсько-українському кордоні завдовжки 1222 км мали місце численні протизаконні транс-кордонні дії, такі як торгівля людьми, контрабанда та інші форми незаконного переміщення товарів. Ситуація ще більше ускладнювалась існуванням в Республіці Молдова сепаратистського Придністровського регіону, який примикає до того ж кордону впродовж 454 км і не контролюється урядом Молдови.

Основне завдання місії полягає в раціональному внеску в розвиток таких процедур управління кордоном, які відповідали б стандартам ЄС і задовольняли б законні потреби громадян Молдови та України, осіб, що перетинають кордон, а також ділових кіл, що, своєю чергою, зміцнює регіональну безпеку і сприяє економічному розвитку.

Місія EUBAM – це консультативно-технічний орган, який повністю фінансується Європейським Союзом у межах Європейського інструменту добросусідства та партнерства, мандат якого передбачає нарощування можливостей партнерів насамперед прикордонних і митних відомств, а також інших правоохоронних і державних органів Молдови й України у галузі управління кордонами [4, 142].

Всесвітня митна організація (далі – ВМО) також приділяє значну увагу впровадженню концепції інтегрованого управління кордонами на рівні національних митних адміністрацій. Так, з нагоди святкування Міжнародного дня митника 2015 р. проголошено роком діяльності ВМО з інтегрованого управління кордонами (Coordinated Border Management – CBM) [1], протягом якого митним адміністраціям пропонується активно сприяти розвитку партнерських відносин з метою спрощення і прискорення проходження товарів через кордони.

Ураховуючи численні переваги для всіх зацікавлених сторін від впровадження даної концепції, митні адміністрації у своїй діяльності вже давно підтверджують, що застосування принципів інтегрованого управління кордонами забезпечить успішність виконання численних державних функцій у місцях перетину державного кордону, що, своєю чергою, сприятиме поліпшенню інвестиційного клімату, покращанню торговельного середовища і збільшенню темпів економічного зростання.

Під егідою ВМО розроблено численні засоби та інструменти для ефективного впровадження інтегрованого управління кордонами: переглянута Кіотська конвенція містить низку стандартів, які безпосередньо стосуються таких питань інтегрованого управління кордонами, як узгодження часу роботи органів на кордоні, здійснення спільного контролю, а також створення суміжних митних органів, що у комплексі сприяє спрощенню торгівлі, а Посібник ВМО з інтегрованого управління кордонами містить рекомендації щодо практичних рішень стосовно покращання діяльності в цій сфері. Крім того, наголошується, що інтеграція автономних систем різних відомств на кордоні в рамках уніфікованої системи “Єдине вікно” є базовим принципом інтегрованого управління кордонами.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, застосування концепції інтегрованого управління створює всі перед-

умови для ефективного забезпечення зовнішньоторговельної безпеки держави, але лише за чіткого дотримання всіх принципів його реалізації та за активної взаємодії з контрольними органами суміжних держав та міжнародними організаціями.

Подальші дослідження даної тематики можуть стосуватися безпосередньо специфіки впровадження окремих засобів інтегрованого управління кордонами в українські реалії, розробки інтегрованих інформаційних систем між контрольними службами України, а також і суміжних держав та аналізу даних, що містяться в них, тощо.

Список використаних джерел:

1. Литвин М. Концептуальні засади інтегрованого управління кордонами. Досвід упровадження в Україні [Електронний ресурс] / М. М. Литвин // Наука і оборона. – 2014. – № 1. – С. 3–7. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/naui0_2014_1_4.pdf
2. Пашко П. В. Митний аудиторський контроль [Електронний ресурс] / П. В. Пашко // Вісник Київського національного торгово-економічного університету України. – 2012. – № 5. – С. 89–101. – Режим доступу : <http://visnik.knteu.kiev.ua/files/2012/05/9.pdf>
3. Митниця в 21 сторіччі: бачення Всесвітньої митної організації [Електронний ресурс]. – Брюссель, 2008. – Режим доступу : www.wcoomd.org/files/1.Publicfiles/PDFandDocuments/AnnexIICustomsinthe21stCentury.pdf
4. Митна енциклопедія : у 2 томах. Т. 2 / редкол.: І. Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. – 536 с.
5. Про схвалення Концепції інтегрованого управління кордонами [Електронний ресурс] : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 1149-р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1149-2015-%D1%80>
6. Про затвердження Плану заходів щодо реалізації Концепції інтегрованого управління кордонами [Електронний ресурс] : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.08.2016 р. № 626-р. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd>
7. Про затвердження Порядку обміну інформаційно-аналітичними матеріалами між суб'єктами інтегрованого управління кордонами [Електронний ресурс] : наказ МВС, МЗС, Мінінфраструктури, Мінфіну, СБУ від 01.09.2015 р. № 1050/254/341/749/562. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1094-15>
8. Про затвердження Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами [Електронний ресурс] : спільний наказ МВС, МЗС, Мінфіну України, Адміністрації Держприкордонслужби, Голодержслужби від 05.07.2011 р. № 330/151/809/434/146. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0922-11>
9. Програма “Підтримка секторальної політики управління кордоном в Україні” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/mijnarodne-/spivrobotnitstvomij-ukrainoju-ta-evrop/tex-dopomoga/sektoralna-byudjetna-pidtrimka-u-sfer>
10. Митна енциклопедія: у 2 томах. Т. 1 / редкол.: І. Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. – 472 с.
11. International Customs Day 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.wcoomd.org/en/about-us/international-customs-day/icd-2015.aspx>